

Industriële archeologie en historische geografie

C. R. Volkers

Inleiding

De term industriële archeologie stamt uit het begin van de jaren vijftig en werd in 1955 in de openbaarheid gebracht door Michael Rix. Hoewel Rix zich in het betreffende artikel niet aan een definitie waagde, gaf hij aan dat het hem te doen was om de 18e- en 19e-eeuwse resten van het industriële verleden: *'een fascinerend en complex studieterrain, waarvan grote delen nog nauwelijks zijn onderzocht'* (Hudson, 1979, p. 1).

Het is logisch dat deze term juist in die tijd in Engeland werd geïntroduceerd. Engeland immers is de bakermat van de industriële revolutie en zeer rijk aan overblijfselen daarvan. Deze overblijfselen waren onder invloed van de naoorlogse moderniseringsdrang in een hoog tempo aan het verdwijnen, zodat hier en daar ongeruste stemmen opgingen die pleitten voor een herwaardering van dit industriële verleden en waarschuwden voor een onbezonnen opruimen ervan. Al spoedig ging men zich op bredere schaal met de term en de materie bezighouden, voortdurend geprikkeld door de meedogenloze slopershamer die het ene na het andere 'industriële monument' met de grond gelijk maakte¹.

De maatschappelijke belangstelling die gewekt was, bleek uit het ontstaan van talrijke min of meer lokale bewegingen die zich voor de materie interesseerden en meestal ook acties ondernamen om objecten voor vernietiging te behoeden. Maar ook de wetenschappelijke wereld ging zich ermee bezig houden. Er verschenen artikelen van mensen uit verschillende disciplines, er werd een maandblad opgericht en er werden boeken geschreven. Definities werden opgesteld die de lading van het begrip industriële archeologie moesten dekken en zelfs probeerde men een paradigma te vinden om de industriële archeologie als zelfstandige discipline bestaansrecht te geven (Raistrick, 1971). De belangstelling waaide over naar het vasteland (Nederland: tweede helft jaren zeventig) en naar Noord-Amerika, waar vanuit de eigen specifieke situatie weer nieuwe gezichtspunten aan de term industriële archeologie wer-

den toegevoegd.

Inmiddels zijn we bijna dertig jaar verder sinds Rix zijn artikel schreef, maar de verwarring rond het begrip is nog steeds groot. De benadering vanuit zo vele verschillende standpunten bemoeilijkt een unanieme definiëring. Daarbij geldt nog steeds Raistricks opmerking dat de snel groeiende populariteit en de snelle ontwikkelingen in deze 'nieuwe' discipline nog weinig tijd hebben gelaten voor 'verdieping' (Raistrick, 1971, p. 2). Ofschoon Hudson in 1962 al beweerde dat de grenzen waarbinnen de nieuwe richting zich beweegt niet per se zo scherp hoeven te zijn (Raistrick, 1971, p. 4), verwarrend blijft het wel. Sterker: Hudsons bewering maakt de verwarring alleen maar groter. Het begrip industriële archeologie is inmiddels zo ingeburgerd dat het weinig zin heeft om te proberen dit te vervangen (zie ook: Buchanan, 1972, p. 48). De pogingen daartoe bleken overigens niet bevredigend. Het is een internationale term geworden waarvan iedereen wel 'zo'n beetje' weet wat er mee bedoeld wordt. De inhoud van de term echter is nog steeds zeer rekbaar, zo zeer zelfs dat velen, niet in de laatste plaats historisch geografen, denken: Ja, wat moeten we er mee?

Onlangs is in een artikel van Gercama voor het eerst ingegaan op de relatie tussen historische geografie en industriële archeologie, doch dit had meer betrekking op de praktische toepasbaarheid van historische geografie op een deel van de industriële archeologie, zonder dat daar eigenlijk een theoretische verantwoording aan vooraf ging (Gercama, 1984). Het lijkt dan ook zinvol wat dieper op deze nieuwe richting in te gaan en te kijken wat de historische geografie er eventueel te zoeken heeft.

In het hierna volgende zal ingegaan worden op de verschillende interpretaties die men aan industriële archeologie kan geven. Getracht zal worden aan te geven wat we onder de minimale en maximale reikwijdte van het begrip kunnen verstaan. Vervolgens wordt ingegaan op het bestaansrecht van industriële archeologie en zal een poging worden gedaan de industriële archeologie een plaats te geven. Tenslotte wordt bekeken welke de rol kan zijn van de historische geografie op het terrein van de industriële archeologie.

De grenzen van industriële archeologie

Een van de belangrijkste oorzaken van de terughoudendheid van velen ten opzichte van de industriële archeologie is wel de vaagheid van het begrip. Verschillende afbakeningsproblemen zullen nu aan de orde komen.

De chronologische afbakening

Vooral in de eerste definities vindt men terug dat de industriële archeologie zich dient te beperken tot de overblijfselen van de Industriële Revolutie. De Industriële Revolutie probeerde men vast te pinnen op jaartallen². Hudson interpreteerde het ruimer en had het over *'yesterday's industries'* waarbij de grenzen niet scherp gesteld konden worden (zie ook Raistrick, 1971). Hierbij sluiten ook de visies in Nederland aan, waar, zoals Nijhof (1978, p. 19) en Van den Eerenbeemt (1981, p. 7) opmerken, reeds in de 17e eeuw, lang voor de Industriële Revolutie, een belangrijke vorm van nijverheid en civieltechnische werken bestond in verschillende delen van het land. Green (1963) ging nog verder en wees erop dat de in min of meer georganiseerde vorm plaatsvindende activiteiten uit het Neolithicum door de archeologen al als een vorm van industrie beschouwd worden (zie ook Raistrick, 1971). Buchanan benadrukt dat de omstandigheden die tenslotte tot het ontstaan van industrie leidden erbij betrokken moeten worden en hij heeft het zelfs over *'going back to the beginning of human species'* (Buchanan, 1972, p. 36). Ook Raistrick is het eens met het afwijzen van de beperking 'alleen de Industriële Revolutie', hij ziet echter niet hoe de industriële archeologie daarbij iets meer kan toevoegen dan wat de traditionele archeologie al doet door middel van opgravingen, zodat toch vanzelf het accent op de Industriële Revolutie komt te liggen. Overigens benadrukken zowel Raistrick als Buchanan dat met de Industriële Revolutie niet een bepaalde vaste periode bedoeld wordt, maar een bepaalde ontwikkelingsfase die voor elk gebied, ja, voor elke plaats anders is (Raistrick, 1971, p. 10 en Buchanan, 1972, p. 48).

In een toonaangevend werk uit België wordt nog wel vastgehouden aan de industriële archeologie als *'de studie van fysieke overblijfselen*

van de Industriële Revolutie', waarbij zelfs de jaartallen 1740/1780–1914 worden genoemd (Bruwier en Duvosquel, 1975). Verder in het boek wordt echter de aandacht gevestigd op bergingswerk van schepen die in 1629 en 1749 zijn gezonken en wordt er een heel hoofdstuk gewijd aan het belang van opgravingen voor de industriële archeologie. Dus ook bij onze zuidburen lijkt de eensgezindheid nog ver te zoeken. Het eindpunt 1914 is wel zeer arbitrair. Ook hoort men wel 1940. In het Amerikaanse overzicht van Sande (1976) dateren de behandelde objecten van 1734 tot en met 1942.

De grote nadruk die in de Nederlandse industriële archeologie gelegd wordt op het behoud van objecten doet sommigen spreken in monumententermen, waarbij het van belang is dat een artefact tenminste 50 jaar oud moet zijn om voor bescherming in aanmerking te komen (Crince le Roy, 1977). Wat jonger is zou dan niet in de beschouwingen meegenomen kunnen worden. Ook Gercama liet zich tot dit ronde getal verleiden. Buchanan meent dat er geen eindgrens is. De maatschappij is nog steeds in een snel tempo aan het veranderen en elk relict van een voorbijgane fase van bepaalde industrieën of transportsystemen, of het nu een neolithische vuursteenmijn of een elektronische computer is, kan een industrieel monument zijn (Buchanan, 1972, p. 20 en p. 48). Ook Hudson reageert geprikkeld op de sloop van de lanceertoren waar in 1962 de eerste Amerikaanse astronaut de ruimte in werd gestuurd (Hudson, 1979, p. 5). Zelfs op moderne leest geschoeide industrieën in nieuwe fabrieksgebouwen kunnen tot de industriële archeologie gerekend worden, bijvoorbeeld wanneer zij als verschijnsel een restant zijn van een vroeger voor de regio kenmerkende industrie. Zo heeft in een recente studie over bedrijfsmonumenten in Woerden een in 1967 gebouwde dakpannenfabriek terecht een voorname plaats in de beschouwing gekregen (K. en P. Herour, 1984, p. 31).

We zien dus dat de chronologische reikwijdte minstens de periode 1740/1780–1914 omvat, maar maximaal zonder grenzen is. In de praktijk zal het er op neer komen dat de meeste aandacht zal uitgaan naar de periode waarvan het meeste is terug te vinden en waarvoor van

Figuur 1. De waterstaatkundige werken in en om de stad Utrecht dateren al uit de 12e eeuw. De werven en werfkelders aan de Oudegracht werden al in de 13e eeuw vermeld en behoren daarmee tot de oudste industrieel-archeologische monumenten*.

de zijde van de traditionele archeologie weinig belangstelling is. Die periode verschilt van land tot land, van regio tot regio, van plaats tot plaats. Voor Nederland zal het in de meeste gevallen neerkomen op de periode 1880–1940. Het is echter theoretisch verantwoord om ver buiten deze periode te treden. Het blijkt dat Nederland ook dán veel interessants te bieden heeft (zie ook figuur 1).

Alleen fysieke overblijfselen of ook andere en reeds verdwenen aspecten?

Een tweede probleem bij de afbakening van het te bestuderen object vormt het feit of dat object nog bestaat of niet. De term archeologie wijst op nog bestaande relictten, overblijfselen uit een verleden. De meesten leggen de nadruk op nog bestaande relictten. Het op de voorgrond tredende behoudsaspect in Nederland werkt in de hand dat men alleen nog let op gave of in

ieder geval restaureerbare objecten. Andere sporen die duiden op een industrieel verleden worden dan te snel veronachtzaamd, terwijl die wel zeer interessant kunnen zijn. De term ‘monument van bedrijf en techniek’ is in dit opzicht dan ook verwarrend, daar men ook voor behoud niet in aanmerking komende ‘sporen’ in een industrieel-archeologisch onderzoek moet betrekken.

Velen menen verder te moeten gaan dan alleen fysieke overblijfselen. Zo ziet Raistrick op een gegeven moment de industriële archeologie als ‘*investigation of the whole history of industry through the ages*’ (Raistrick, 1971, p. 10) en vooral Bruwier en Duvosquel (1975) wijzen op allerlei methoden zoals archiefonderzoek, bestudering van oude ansichten, literatuur en briefwisselingen en zelfs schilderijen om achter produktieprocessen van reeds lang verdwenen industrieën of leefomstandigheden

van arbeiders en hun patroons te komen.

De meeste definities van tegenwoordig gaan er dan ook van uit verder te kijken dan het object 'an sich' en die te zien 'in the context of social and technological history' (Buchanan, 1972, p. 21). Ook Nijhof is hier duidelijk over: 'Technisch-historische, archeologische, architectuur-historische en sociaal-economische aspecten vormen belangrijke en gelijkwaardige onderdelen van dit onderzoeksterrein' (Nijhof, 1978, p. 17).

Welke fysieke overblijfselen vallen onder industriële archeologie?

Zelfs wanneer we ons beperken tot de fysieke overblijfselen blijft het onduidelijk welke onderdelen van de 'fysieke neerslag van culturen' tot de industriële archeologie gerekend kunnen worden. Over een groot deel is men het wel eens, maar het gaat juist weer om de grenzen.

Het ligt er daarbij onder andere maar aan wat men onder industrie verstaat. Het voert te ver om de grote hoeveelheid definities hier te ontleiden. De één spreekt van industrie zodra er sprake is van mechanische aandrijving bij het productieproces (Van den Eerenbeemt, 1981), de ander oppert de voorwaarde dat het in een min of meer georganiseerde, hiërarchisch gestructureerde vorm plaatsvindt (Bruwier en Duvosquel, 1975). Raistrick, onder vele anderen, gaat bij het selecteren uit van de elkaar opvolgende fases van industriële productie: het exploiteren van grondstoffen, het verwerken ervan en het distribueren, waarvoor energie en transportmiddelen nodig zijn. Hij stuit daarbij zelf al op het probleem in hoeverre hij het organiseren, financieren en controleren van productie en distributie erbij moet betrekken. Eerinderdaad, als men maar lang genoeg doorredeneert staat alles in het leven in dienst van het

Figuur 2. Voormalige voederkoekenfabriek (1874) met pakhuis (1913) aan de Wittevrouwensingel te Utrecht: niet visueel aantrekkelijk*?

productieproces, tot ziekenhuizen en regeringsgebouwen toe...

Nijhof heeft een vrij uitgebreide opsomming gegeven van de categorieën die hij tot de industriële archeologie wil rekenen. Daarbij is een aantal omstreden categorieën: het agrarisch bedrijf (!), het ambachtelijk bedrijf, post-telefoon-telegrafie, administratiegebouwen, distributie voorzover het detailhandel betreft en ontginnings- en polderwerkzaamheden. Over deze laatste typisch Hollandse categorie zegt hij nog: *'in de 17e en 18e eeuw werden reeds ontginnings- en inpolderingsprojecten uitgevoerd van een zodanige omvang en van een dermate hoog technologisch niveau, dat grote delen van Nederland (Noord- en Zuidhollandse droogmakerijen, veenkoloniën) integraal als landschappelijk monument van bedrijf en techniek te beschouwen zijn'* (Nijhof, 1978, p. 19).

(On)roerende produktiegoederen en consumptiegoederen

De vrijblijvende interpretaties van de industriële archeologie komen ook tot uiting in het feit dat sommigen alleen uitgaan van 'fixed survivals' en anderen ook de 'tools' er bij willen betrekken. De meesten laten in hun definitie wel ruimte voor roerend kapitaalgoed, maar in hoeverre men daarbij denkt aan de wel algemeen geaccepteerde goederen als machines en transportmiddelen, of ook nog aan een troffel of een mijnwerkershelm is minder duidelijk³.

Verwant met het vorige dilemma is de vraag in hoeverre de producten van (historische) bedrijvigheid tot de industriële archeologie behoren. De definiëring 'fysieke overblijfselen' laat er wel ruimte voor, maar behandeld worden ze in de meeste publikaties niet. De producten die daarop een uitzondering maken zijn de transportmiddelen en gebouwen, bijvoorbeeld de 'metalframed buildings' van Rix. Deze gebouwen kunnen fabriekshallen zijn, stationsgebouwen of gashouders, maar ook gebouwen waarbij we niet direct aan bedrijvigheid denken, maar die wel kenmerkend kunnen zijn voor een bepaalde constructiewijze: tentoonstellingshallen, theaters, stadions, gietijzeren vuurtorens, enzovoort. Overigens lijkt het verdedigbaar om elke bouwconstructie een 'industriële' produkt te noemen. Theoretisch zouden dan ook alle

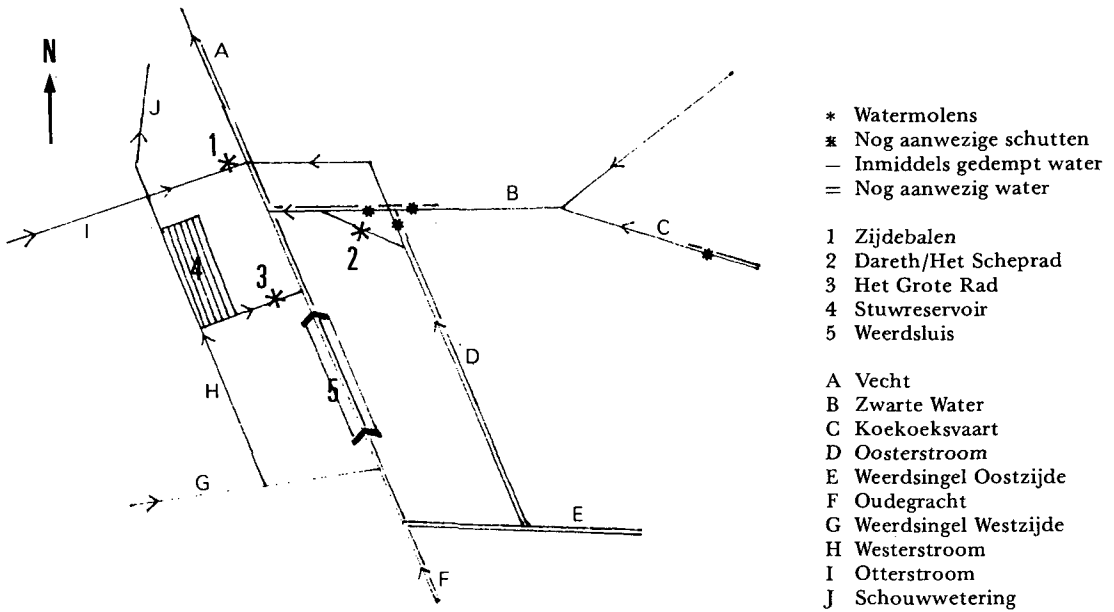
gebouwen tot de industriële archeologie kunnen behoren. De indruk bestaat echter dat industrieel archeologen in dit opzicht geen ruime opvattingen er op na houden en zich beperken tot gebouwen van na de Industriële Revolutie.

Een ruime opvatting is wel dat ook de consumptiegoederen tot het terrein van de industriële archeologie gerekend kunnen worden. Uit elk consumptiegoed kan men immers iets leren over produktiewijze, materiaalgebruik, de leefomstandigheden van de mens en de stand van de techniek in een bepaald tijdvak. Nijhof noemt in zijn categorieënlijst *'ambachtelijke en industriële nijverheid én hun produkten'* maar verder in zijn boek wordt er aan consumptiegoederen geen aandacht besteed. Die indruk bestaat ook in de Engelstalige literatuur, waar de aandacht toch vrijwel uitsluitend naar kapitaalgoederen uitgaat. Ook Van den Eerenbeemt (1981, p. 6), De Clercq (1981, p. 14) en Bruwier en Duvosquel (1975) zijn van mening dat consumptiegoederen er toe behoren. In de laatste twee gevallen gebeurt dat in een pleidooi voor musea. Juist in de musea zijn de producten, maar ook de gereedschappen van een bepaalde bedrijvigheid te vinden. De onroerende constructies moeten we vooral in het (in hún!) landschap zoeken.

Rechtvaardiging van de industriële archeologie

De grenzen van de industriële archeologie geven blijk van een grote flexibiliteit. In de meest ruime opvattingen lijkt werkelijk bijna alles op aarde (en daarbuiten) onder industriële archeologie te kunnen vallen. Er is theoretisch immers geen chronologische begrenzing, zolang de mens bestaat worden er goederen geproduceerd. Evenmin lijkt er een geografische begrenzing te zijn; overal waar mensen zijn worden goederen geproduceerd.

Het werkkerrein van de industriële archeologie op deze wijze te willen bepalen loopt uit op moeilijkheden. Raistrick zocht een heel hoofdstuk lang naar dit terrein, maar kon tenslotte geen vierkante centimeter ontdekken die niet al door andere disciplines bestreken wordt (Raistrick, 1971). Een kleine enquête van Hudson liet ook al zien dat de meesten maar een geringe academische betekenis aan de industri-

Figuur 3. De Bemuurde Weerd in Utrecht ontwikkelde zich tot een industriebuurt, onder andere door een verschil in waterpeil dat tot uiting kwam bij de aanleg van de Weerdsluis. Hierdoor werd het mogelijk watermolens te exploiteren. Van 1598 tot 1906 is gebruik gemaakt van waterkracht*.

ele archeologie toekennen. Wel bevestigde men de belangrijke ‘sociale en educatieve’ functie ervan (Hudson, 1979, p. 7 e.v.).

Toch blijft de vraag hoe het dan mogelijk is dat in een vrij korte periode zo’n snel groeiende en inmiddels vrij belangrijke ‘beweging’ is ontstaan, waar ook wetenschappers zich mee bezig houden, terwijl er toch al langer systematische wetenschappen waren die het gehele terrein van de industriële archeologie beslaan? Natuurlijk is het bestaan van een dergelijke beweging op zich al een rechtvaardiging, maar hoe passen we haar logisch in? De fout die misschien nog veel gemaakt wordt is dat men nog te veel redeneert volgens een traditionele manier van denken over wetenschappen: men denkt een eigen onderwerp van onderzoek te hebben gevonden, een eigen object, doch bij nadere studie levert het plaatsen van dat object tussen andere wetenschappen problemen op. De richting wordt verworpen als zelfstandige wetenschappelijke discipline, daar zij de velden van

reeds bestaande disciplines betreft en daar niets aan toevoegt.

Maar is een eigen object per se nodig om wetenschappelijk onderzoek te doen? In de toegepaste wetenschap komt het steeds vaker voor dat een team van wetenschappers uit verschillende disciplines een eigen richting inslaat om ‘problemen’ of achtergebleven onderzoeksterreinen gezamenlijk aan te pakken. Zo zijn ‘onafhankelijke interdisciplinaire vakgroepen’ ontstaan, die een coördinerende functie hebben en ‘het probleem’ vanuit verschillende gespecialiseerde invalshoeken kunnen aanpakken. Deze vakgroepen ontstaan meestal na signalen uit de samenleving, die erop wijzen dat de bestaande disciplines tekort zijn geschoten in het oplossen van maatschappelijke ‘problemen’. Op deze manier zijn in Nederland bijvoorbeeld recentelijk de vakgroepen Vrouwenstudies en Stadsstudies ontstaan en zo wordt ook al jaren gepleit voor een onafhankelijke vakgroep Volkshuisvestingswetenschappen (Priemus, 1978).

Na de Tweede Wereldoorlog zijn dergelijke signalen uit de samenleving ook gekomen ten aanzien van monumenten van bedrijf en techniek. Hier is op ingehaakt door de wetenschap en uit tal van disciplines kwamen reacties. Industriële archeologie is dan ook ontstaan uit een maatschappelijke behoefte en een tekortschieten van de bestaande wetenschappen. De traditionele archeoloog heeft verzuimd de overblijfselen van de laatste eeuwen in zijn onderzoek te betrekken; de historicus veronachtzaamde de fysieke overblijfselen en de landschappelijke context; de bouwhistoricus en de ingenieur verwaarloosden de functie van bouwwerken voor de samenleving enzovoort. Industriële archeologie is 'een gat in de markt' en zou op grond daarvan kunnen bestaan als zelfstandige vakgroep of subvakgroep, waarin de problematiek multidisciplinair wordt aangepakt.

Het spreekt vanzelf dat elke discipline haar eigen methoden en technieken meebrengt om bepaalde facetten van de industriële archeologie aan te pakken, waarvan er op den duur een aantal meer en een aantal minder geschikt zullen blijken. Een 'industriële archeoloog' hoeft die verschillende benaderingen en technieken niet allemaal te beheersen, hij kan zich specialiseren. De industriële archeologie als geheel, als vakgroep, dient ze wel ter beschikking te hebben.

Het terrein dat door de industriële archeologie bestreken zal worden is dus niet theoretisch te begrenzen; het terrein is praktisch bepaald, namelijk door datgene waaraan door de overige wetenschappen geen of onvoldoende aandacht is besteed. Wat door de industriële archeologie toegevoegd wordt is de coördinatie van de brokstukken, hetgeen een beter inzicht in de problematiek zal geven. Een praktische winst dus. Als de nieuwe richting zich eenmaal gesettled heeft, kan zij zich gaan uitbreiden over de terreinen van 'concurrerende' wetenschappen, iets wat de sociale geografie al decennia lang door andere disciplines wordt verweten. Met nadruk moet er op gewezen worden dat een wetenschappelijke richting zich bij voorkeur niet puur consumptief, 'marktvolgend' moet bezighouden; zij kan echter wel aan die behoefte bestaansrecht ontnemen. Bovendien kan het geen kwaad als bestaande disciplines tijdig aandacht

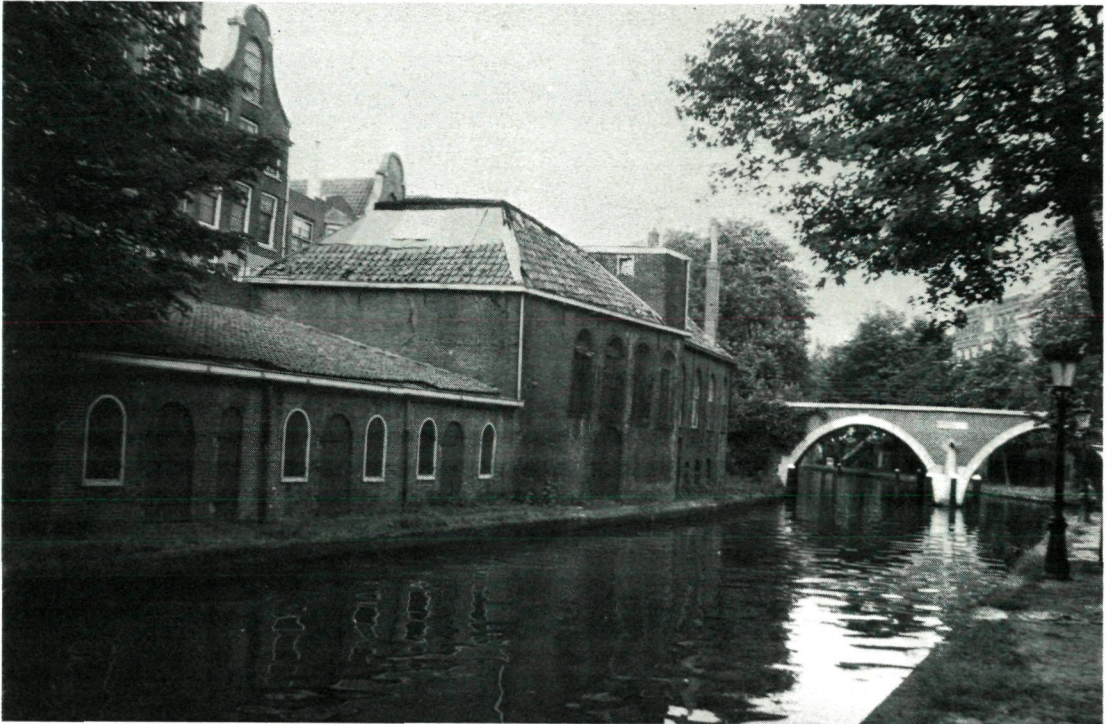
besteden aan nieuwe trends in de maatschappij.

Historische geografie en industriële archeologie

Wanneer de wetenschappelijke disciplines die zich uit hun aard met bepaalde nieuwe onderwerpen zouden moeten bezighouden daar te lang mee wachten, wordt hun terrein terecht betreden door minder voor de hand liggende disciplines.

Als voorbeeld wil ik de studie aanhalen van twee sociologen (K. en P. Herour, 1984). Hierin wordt goed aangegeven hoe men de industriële archeologie 'sociologisch-ruimtelijk' kan benaderen. Aan de orde kwamen daarin de twee, eens zeer belangrijke, takken van nijverheid in en rond Woerden: de zelfkazerij en de steen- en pannbakkerijen. Onderzocht werd hoe in het verleden deze takken van bedrijvigheid in deze regio tot bloei kwamen, welke economische, politieke, sociale en natuurlijke factoren eerst de verspreiding in dat gebied beïnvloedden en later de teruggang in de hand werkten. Daarna keken de sociologen welke overblijfselen daarvan nog in het (stads)landschap te vinden waren. Terecht stellen zij daarbij dat deze overblijfselen van grote betekenis kunnen zijn vanwege de cultuurhistorische waarde die zij vertegenwoordigen voor die regio. Het zijn uitingsvormen van een bepaald maatschappelijk verschijnsel, tijd- en plaatsgebonden. Op grond daarvan hebben zij monumentale waarde. Er is dan ook kritiek op het huidige monumentenbeleid dat te veel uitgaat van visuele waarden, waarbij kanalen, fabrieken en elektriciteitscentrales veronachtzaamd worden: *'in de beoordeling van de historisch gebouwde omgeving zullen, naast visuele kwaliteiten, dan ook de sociologisch-ruimtelijke elementen betrokken moeten worden'* (K. en P. Herour, 1984, p. 7). Overigens ben ik van mening dat ook fabrieken visueel aantrekkelijk kunnen zijn⁴ (zie ook figuur 2).

Uit het onderzoek blijkt wel de maatschappelijke waarde die de industriële archeologie kan hebben en die door verschillenden al aangegeven werd: de mensen bewust maken van hun omgeving, het herwaarderen van delen van de gebouwde omgeving en het leveren van een waardevolle bijdrage aan (een bijgestelde) mo-

Figuur 4. Loods van de voormalige bierbrouwerij 'De Boog' aan de Oude Gracht Tolsteegzijde in Utrecht (\pm 1865). Rechts boven de brug torent nog de voormalige sigarenfabriek van Ribbius Peletier (1844)*.

numementenzorg (zie ook figuur 3). Nijhof (1978, p. 13) zegt in dit verband bijvoorbeeld ook dat *'monumentenzorg te lang is gericht op de materiële restanten van de maatschappelijke bovenbouw, de grote monumenten van geschiedenis en kunst, de kerken, kastelen, raadhuisen, poorten, gegoede woonhuizen. Hierdoor is een onvolledige en vertekende beeldvorming over het verleden ontstaan'* (zie ook figuren 4 en 5). Overigens heeft onder andere Crinice le Roy al aangegeven dat de Nederlandse monumentenwet de bescherming van monumenten van bedrijf en techniek niet in de weg staat: het is meer een kwestie van (her-)waardering en financiën (Crinice le Roy, 1977). Uiteraard zal eerst die waardering er moeten zijn, pas dan kan men op financiën rekenen.

De industriële archeologie is in te delen in twee hoofddimensies:

a: de technische dimensie; hier gaat het vooral

om de fysieke overblijfselen op zich: de wijze waarop ze geconstrueerd zijn, de vormgeving, de werking, enzovoort. Lieden die hier sterk mee te maken hebben zijn bijvoorbeeld de architect, de civiel-technisch ingenieur, de bouwhistoricus, de industrieel ontwerper, de werktuigbouwkundige en de kunsthistoricus. Deze dimensie is tot nu toe zeer overheersend.

b: de sociologisch-ruimtelijke dimensie; hierbij gaat het vooral om de rol die de objecten gespeeld hebben in de samenleving en hoe ze in het landschap terecht zijn gekomen. Dit is het terrein van sociale en ruimtelijke wetenschappen. Deze dimensie is tot nu toe sterk achtergebleven.

Het is mogelijk dat industriële archeologie ook voor andere vakgebieden interessant is, maar het betreft dan meestal speciale gevallen. Zo is al diverse malen gebleken dat biologen zich in-

teresseerden voor de unieke flora en fauna die op en om industrieel-archeologische objecten gevonden kan worden, hetgeen zij dan ook aanvoerden als argument om die objecten te behouden⁵. De hoeveelheid disciplines die zich met industriële archeologie bezig zou kunnen houden hangt uiteraard weer af van hoe ruim we de term opvatten.

K. en P. Herour leverden een nuttige bijdrage door het sociologisch-ruimtelijke deel van de industriële archeologie eens duidelijk en verantwoord naar voren te brengen. Sociologie nu blijkt een discipline te zijn die dit deel van het interdisciplinaire vak voor haar rekening zou kunnen nemen wanneer zij gecombineerd wordt met de historische en ruimtelijke dimensie. De onderzoekers noemen dit letterlijk 'historisch-sociologisch-ruimtelijk'. Dit kan men echter ook anders noemen, namelijk: historisch-geografisch. In feite hebben deze socio-

logen een historisch-geografisch onderzoek gedaan.

Het is duidelijk wat ik naar voren wil brengen: dat historische geografie bij uitstek een discipline is die zich met het gebied van de industriële archeologie kan bezighouden. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren.

In de eerste plaats heeft de historische geografie de sociale⁶, historische en ruimtelijke dimensie uit de aard van het vak al in zich zitten.

Ten tweede: dat industriële archeologie voor een deel overeenkomt met historische geografie blijkt ook uit het feit dat beide vakken zich dezelfde vragen moeten stellen als het gaat om de bepaling van hun identiteit. Wat we ten aanzien van de industriële archeologie gezien hebben komen we ook tegen bij de historische geografie: de moeilijkheden bij het afbakenen van grenzen, het interdisciplinaire karakter, het feit dat niets bestreken wordt wat ook al niet door

Figuur 5. Achter de bierbrouwerij liggen 'De Zeven Steegjes'. De bierbrouwerij werd geëxploiteerd door de R.K. armenkamer die daaruit fondsen putte waarmee onder andere deze woningen werden gebouwd*.

andere wetenschappen bestreken wordt. Borger zegt daarover dat *'het niet mogelijk is het werkterrein van de historische geografie of een andere geografische specialisatie af te bakenen op theoretische overwegingen. Voorlopig zullen wij daarom moeten volstaan met aan te geven wat naar onze mening zinvolle mogelijkheden zijn tot beoefening van de historische geografie'* (Borger, 1982).

De rechtvaardiging geschiedt dus, net als bij de industriële archeologie zou moeten, op praktische gronden?

Ten derde: de laatste ontwikkelingen binnen de historische geografie sluiten precies aan bij die van de bedoelingen van (het sociologisch-ruimtelijk deel van) de industriële archeologie. Heslinga is daar duidelijk over: hij deelt de historische geografie in in een reconstructieve en een explicatieve. Hij zegt daarbij letterlijk: *'De explicatieve historische geografie wil, net als de economische en andere sociale geografie, een bijdrage leveren tot de kennis van de contemporaine maatschappelijke en/of landschappelijke gesteldheid (...). Zij is gespecialiseerd op het vóórkomen en de oorsprongen van "relicten", de zichtbare overblijfselen van vroegere bestaanswijzen, nederzettingenpatronen, enzovoorts, die een zekere "historische waarde" bezitten. Enkele vragen die deze relictengeografie zich stelt zijn: waarom deze anachronismen bewaard gebleven zijn en waarom ze eventueel verdienen verder bewaard te worden'* (Heslinga, 1982, p. 182). Industriële archeologie ten voeten uit!

Heslinga deelt de verschijnselen die de historische geografie bestudeert globaal in twee delen: de maatschappelijke en de landschappelijke — dus het sociologisch-ruimtelijke van K. en P. Herour. De trend die hij constateert is die van een toenemende belangstelling voor toegepaste historische geografie: *'sociale en culturele belangen nastreven in het kader van de streekplanvoorbereiding, de landinrichting, de natuur- en landschapsbescherming, de monumentenzorg en dergelijke.'* Vervolgens maakt hij onderscheid tussen een oude en een nieuwe geografie. De laatste is meer maatschappelijk, explicatief en toegepast. De toenemende belangstelling voor een humanistische geografie en voor historische achtergronden van vooral stedelijk-in-

dustriële samenlevingen sluiten goed aan bij beleidsgericht onderzoek (Heslinga, 1982, p. 183 en 187). Borger beaamt dit en ziet als de nieuwe taak van de historische geografie beleidsgericht onderzoek in dienst van een historisch-geografische landschapswaardering (Borger, 1982). Ook in het buitenland worden de verschuivingen binnen de historische geografie en de mogelijkheden van beleidsgericht onderzoek onderkend (o. a. Baker, 1975; Fehn, 1982).

De banden tussen industriële archeologie en historische geografie mogen theoretisch zijn, maar hoe passen we de historische geografie in de praktijk toe? Hiervoor verwijs ik naar het al genoemde artikel van Gercama. Hoewel er op de door hem uiteengezette methode wel het een en ander valt aan te merken, is in principe aangetoond hoe een historisch geograaf een nuttige bijdrage kan leveren tot industrieel-archeologisch onderzoek. Overigens is het volstrekt niet de opzet er andere disciplines op aan te vallen dat ze zich met industriële archeologie bezig houden. Het 'gat-in-de-markt' principe geldt ook hier. Het is slechts de bedoeling te rechtvaardigen dat historisch geografen zich met industriële archeologie bezig houden en ze bewust te maken van deze nieuwe richting.

Slot

Industriële archeologie is een snel in populariteit toenemende en zich in steeds bredere kring verbreidende bezigheid. Wat het inhoudt weet iedereen wel 'zo'n beetje', maar het begrip blijkt bij nadere analyse enorm rekbaar. In de meest brede zin kan alles ertoe behoren. Zij heeft dit echter gemeen met andere richtingen, die al wel geaccepteerd zijn als wetenschappelijke vakgroep. Men moet dan ook uitgaan van een andere kijk op wetenschap om deze interdisciplinaire richtingen een plaats te kunnen geven. Deze plaats verwerven zij niet op theoretische, maar op praktische gronden: uit een maatschappelijke behoefte. Industriële archeologie ontleent haar bestaansrecht dan ook voornamelijk aan haar functie als toegepaste wetenschap. Een belangrijk deel van de industriële archeologie, namelijk het sociologisch-ruimtelijke oftewel sociaal-geografische deel, is bij uitstek een terrein voor de historische geografie. Vooral

de zogenaamde nieuwe historische geografie sluit goed aan bij de toegepaste industriële archeologie. Het mag dan ook vreemd heten dat historisch geografen zich zo lang buiten de discussies rond de industriële archeologie hebben gehouden. Maar de eerste publikaties zijn nu verschenen en verwacht mag worden dat de stilte rond dit onderwerp eindelijk verbroken is.

Noten

- * De afbeeldingen zijn ontleend aan K. Volkers (1984), *Industriële Archeologie in Utrecht*.
1. Buchanan (1972, p. 23) beweert in dit verband dan ook, dat: *'it almost may be said that industrial archaeology was born out of the battle to preserve the Doric Portico at Euston Station, which was finally pulled down by British Railways in 1962, despite strong protests from amenity bodies and other organizations.'*
 2. Rix noemt als beginjaartallen 1709 (ijzerfabricage in Coalbrookdale), 1792 (gebruik van metalen constructies bij de bouw van fabrieken) en 1701 (uitvinding van de zaaimachine, die de agrarische revolutie teweegbracht en daardoor de industriële mogelijk maakte). Het einde van de afbakening legde hij halverwege deze eeuw.
 3. De verschillende interpretaties blijken uit de verschillende definities van industrieel archeologisch monument:
 - Eerste congres industriële archeologie 1959: *'any building or fixed structure, associated with primary plant or equipment'*
 - Rix: *'sites and structures'*
 - Hudson: *'physical remains'*
 - Nijhof en Bruwier: *'fysieke overblijfselen'*
 - Buchanan: *'any relic of an absolute phase of industry or transport system'*
 - Sande: *'fixed in place buildings, earthworks and machinery, or their remains'*.
 4. Bijvoorbeeld de (ook in Nederland verkrijgbare) werken van de Duitse fotograaf Manfred Hamm, zoals 'Tote Technik', 'Berlin, Denkmäler einer Industrielandschaft' en 'Bahnhofsbilder'.
 5. Zo zijn er publikaties verschenen over de werfmuren van de Utrechtse grachten en over de grote verscheidenheid aan flora en fauna op de derelictie 'Eisenbahngelände' in Berlijn.
 6. Zie onder andere Heslinga, 1981, p. 174.

7. Industrieel archeologen die hun vak willen rechtvaardigen zou ik dan ook willen verwijzen naar de discussies die al decennia lang binnen de geografie worden gevoerd. Daar heeft men zich immers al zo lang moeten bezinnen op de plaats van het vak tussen de andere disciplines.

Literatuur

- BAKER, A.R.H. (1975), *Historical Geography and Geographical Change*, Houndmills Basingstoke Hampshire.
- BORGER, G.J. (1982), *Het werkterrein van de historische geografie in Nederland*, Assen.
- BRUWIER, M. en J.M. DUVOSQUEL (red.) (1975), *En toen kwam de machine*, Brussel.
- BUCHANAN, R.A. (1972), *Industrial Archaeology in Britain*, Harmondsworth.
- CLERQ, P.R. DE (1981), De rol van musea bij het behoud van monumenten van bedrijf en techniek. In: *Industriële Archeologie*, nr. 1-2, pp. 14-21.
- CRINCE LE ROY, R. (1977), *Industriële Archeologie: enkele bestuurlijk-juridische aspecten*. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 58, nr. 11, pp. 532-539.
- EERENBEEMT, H.F.J.M. VAN DEN (1981), *Industriële Archeologie*. In: *Industriële Archeologie*, nr. 1-2, pp. 6-13.
- FEHN, K. (1982), *Die historische Geographie in Deutschland nach 1945*. In: *Erdkunde*, Band 36, pp. 65-71.
- GERCAMA, A.J. (1984), *De historisch-geografische waarde van fabriekscapexen*. In: De Klerk, A.P., H. Schmal, T. Stol en A.J. Thurkow (red.), *Historische Geografie in Meervoud*, Utrecht, pp. 23-41.
- HEROUR, K. en P. (1984), *Industrieel erfgoed en inventarisatie, een historisch-sociologische visie op bedrijfsmonumenten in Woerden e.o.*, Utrecht.
- HESLINGA, M.W. (1982), *Historische Geografie: een land zonder grenzen*. In: De Pater, B.C. en M. Sint (red.), *Rondgang door de sociale geografie*, Groningen, pp. 174-189.
- HUDSON, K. (1979), *World Industrial Archaeology*, London.
- NIJHOF, P. (1978), *Monumenten van bedrijf en techniek*, Zutphen.
- PRIEMUS, J. (1978), *Oratio pro domo*, Delft.
- RAISTRICK, A. (1971), *Industrial Archaeology, an historical survey*, London.
- SANDE, T.A. (1976), *Industrial Archaeology, a new look at the American heritage*, Brattleboro.
- VOLKERS, K. (1984), *Industriële Archeologie in Utrecht*, scriptie Rijksuniversiteit Utrecht.